

Boeken

H.A. van Stiphout, Tussen loyaliteit en satisfactie in de consumptiemaatschappij: een verhandeling over de verenigbaarheid van een prestatimaatschappij en een verzorgingsstaat, D.O.P., 's-Gravenhage, 1988, 317 blz., prijs f 37,50.

Inleiding

De stabiliteitsproblemen van de hedendaagse Nederlandse samenleving vormen het centrale thema van de dissertatie van Van Stiphout. Het vraagstuk van het maatschappelijke draagvlak van de verzorgingsstaat is onderwerp van een sociologische analyse, die vanuit een overwegend neofunctionalistisch theoretisch kader ondernomen wordt.

De studie bestaat uit drie onderdelen.

1. Voorzien van een uitgebreide empirische onderbouwing typeert Van Stiphout onze samenleving als een consumptiemaatschappij.
2. De auteur ontwikkelt een probleemstelling, die gericht is op een taxatie van de mate waarin een theoretisch geïndiceerd spanningspotentieel daadwerkelijk tot ontplooiing is gekomen dan wel door met name culturele invloeden of door min of meer toevallige omstandigheden ('contingenties') juist geen manifest karakter heeft gekregen.
3. Tenslotte wordt aan de hand van beschikbaar onderzoeksmateriaal voor een aantal deelterreinen de beoogde taxatie van de ontplooiing en/of niet-ontplooiing van het potentieel aan maatschappelijke spanningen uitgevoerd. Dit leidt vanzelfsprekend tot een aantal algemene conclusies.

Ik zal het boek eerst bespreken aan de hand van de bovengenoemde onderdelen. Vervolgens zal ik met een aantal kritische opmerkingen afsluiten.

Strekking en inhoud van het werk

[ad 1] Volgens Van Stiphout is de consumptiemaatschappij 'de resultante van de componenten prestatimaatschappij en verzorgingsstaat' (blz. 14). De prestatimaatschappij, die door het markt- en prijsmechanisme gedomineerd was, heeft onder invloed van de arrangementen van de verzorgingsstaat plaats gemaakt voor de consumptiemaatschappij.

De prestatimaatschappij kan door het volgende pijlschema geïdealiseerd worden (reconstructie F.K.): prestatie → inkomen → koopkracht → consumptie. De verzorgingsarrangementen hebben twee veranderingen met verstrekkende gevolgen tot stand gebracht. De prestatie-afhankelijkheid van inkomen is afgenomen. Zo kan men onder meer onafhankelijk van geleverde prestaties aanspraak maken op inkomen in de vorm van uitkeringen. Verder heeft de toegenomen productie van zogenoemde quasi-collectieve goederen (subsidies op onderwijs, kunst e.d.) en de hantering van inkomensprijsen voor allerlei voorzieningen de inkomensafhankelijkheid van de koopkracht verminderd. De verzorgingsarrangementen hebben dus op minstens twee plaatsen veranderingen in het bovenstaande pijlschema bewerkstelligd. Er zijn onafhankelijke pijlen naar inkomen en koopkracht bijgekomen. Voor de volledigheid zou men ook nog een onafhankelijke pijl naar consumptie kunnen toevoegen. Deze pijl zou bijvoorbeeld de echte collectieve goederen kunnen voorstellen.

In Van Stiphouts theoretische concept wordt de consumptiemaatschappij nu gerepresenteerd door het uitgebreide pijlschema. Kenmerkend voor de consumptiemaatschappij is de institutionalisering (normatieve dekking) van consumptie 'als een vanzelfsprekende zaak, waarvan niemand mag worden uitgesloten' (blz. 48).

Hoofdstuk 2 documenteert de economische

grondslag voor de consumptiemaatschappij. De algemene groei van de particuliere bestedingen, de ontwikkeling van de sociale zekerheid en veranderingen in de primaire, secundaire en tertiaire inkomensverdeling hebben zowel een verminderde prestatie-afhankelijkheid als een verminderde koopkracht-afhankelijkheid opgeleverd.

In hoofdstuk 4 gaat Van Stiphout op zoek naar veranderingen op het vlak van waarden, normen, ethossen en legitimering, die de verbanden tussen prestatie, inkomen, koopkracht en consumptie zodanig beïnvloeden, dat ook in cultureel opzicht van een consumptiemaatschappij gesproken kan worden. Hij stelt de vraag naar de institutionalisering, dat is de totstandkoming van geobjectiverde normatieve handelingspatronen, van de consumptiemaatschappij aan de orde. Geïntitutionaliseerde gedragspatronen kennen voorts een graad van autonomie ten opzichte van individuele motieven (blz. 57-58).

Ten aanzien van consumptief gedrag concludeert de auteur tot 'het sterk institutionele karakter van bestaande consumptieve aspiraties' (blz. 118). Van Stiphout concludeert verder, dat 'veel van deze aanspraken ook gerechtvaardigd worden geacht voor degenen die niet over toereikende koopkracht beschikken' (blz. 119). Het verband tussen koopkracht en consumptie is dus duidelijk gaan afwijken van wat op dat punt in een prestatie maatschappij verwacht mag worden. Op grond van het beschikbare empirische materiaal constateert Van Stiphout een verzwakking van het arbeidsethos: 'De vigerende arbeidsplicht bevindt zich klaarblijkelijk in een trendmatig neerwaartse lijn' (blz. 123). De auteur ziet in deze ontwikkeling in ieder geval een verzwakking van de prestatie maatschappij, omdat hij een sterk arbeidsethos een noodzakelijke voorwaarde voor dat maatschappijtype acht. Voor de consumptiemaatschappij acht hij een dergelijk ethos echter eveneens onontbeerlijk. In de consumptiemaatschappij zou een sterk arbeidsethos namelijk als substituut kunnen fungeren voor het prijsmechanisme, dat op de arbeidsmarkt immers veel van zijn effectiviteit verloren heeft.

Met betrekking tot de inkomensverdeling concludeert Van Stiphout tot de verbreiding van een nivelleringsethos. Bovendien meent hij, dat de opgetreden grotere inkomensgelijkheid van werknemers tot een hogere inkomenswaardering heeft geleid (blz. 144). Beide ontwikkelingen kunnen vanzelfsprekend geïnterpreteerd worden als onderdelen van de institutionalisering van de con-

sumptiemaatschappij.

Op het punt van de produktie van quasi-collectieve goederen concludeert de auteur, 'dat op een drietal terreinen t.w. zorg voor het natuurlijk milieu, het waarborgen van woondiensten en het garanderen van gelijke kansen in het onderwijs een zeer duurzame consensus bij een grote meerderheid van de bevolking bestaat voor wat betreft de financieringsverplichting van de overheid' (blz. 156). Op andere terreinen (o.m. kunst en sport) blijkt er nauwelijks consensus te bestaan.

Van Stiphout formuleert de volgende meer algemene conclusie: 'Vermindering van koopkracht-afhankelijkheid en van prestatieafhankelijkheid heeft een gelijkheidscultuur tot stand doen komen, die tot uitdrukking komt in geëgitimeerde aanspraken op arbeid en inkomen, en in aanspraken op vele en velerlei vormen van gebonden consumptie' (blz. 158).

[ad 2] In de lijn van de functionalistische traditie in de sociologie stelt Van Stiphout, 'dat een functioneel gedifferentieerde maatschappij uit de aard van haar differentiatie problemen kent van stabiliteit'. Bovendien verschijnt institutionalisering als 'één van de belangrijkste mogelijkheden om stabiliteit te bewerkstelligen ...' (blz. 56). De probleemstelling betreft met name de vraag in hoeverre de resultaten van institutionaliseringsprocessen bijdragen aan de oplossing van de specifieke stabiliteitsproblemen, die uit de differentiatie van onze consumptiemaatschappij voortvloeien. Deze differentiatie vindt haar beslag in een veelheid aan regimes, die gedefinieerd worden als duurzame, gedragsconditionerende beheersconstellaties (blz. 75). Zo zijn er regimes voor de markt, de koopkracht, maar ook voor de inkomstenbelasting en voor de individuele huursubsidie. Institutionalisering wordt vooral geïndiceerd aan empirisch vastgestelde vormen van normatieve consensus.

De aangeduide probleemstelling vereist een specificatie van het spanningspotentieel van de consumptiemaatschappij. Dit nu wordt afgeleid uit de tegenstrijdige eisen, die door de componenten prestatie maatschappij en verzorgingsstaat aan het functioneren van (mensen in) de consumptiemaatschappij gesteld worden. De auteur interpreteert de bedoelde tegenstrijdige eisen als systeem-eisen, die door Parsons in termen van het 'tweevoudige probleem van motivatie en integratie' geformuleerd zijn: 'De consumptiemaatschappij staat immers voor het probleem om zowel presta-

tienmotivatie te genereren als loyaliteiten te ontwikkelen' (blz. 70). Loyaliteit 'betekent, dat men zijn eigen belangen en vanzelfsprekend geachte opvattingen relateert en matigt omwille van een minder aantrekkelijk maar legitiem doel' (blz. 179). In Parsoniaanse kringen spreekt men hier van normatieve rationaliteit.

Loyaliteit is in de consumptiemaatschappij noodzakelijk, omdat de waarden van de prestatie-maatschappij in hoge mate geïnstitutionaliseerd zijn: 'Het koopkrachtregime is bij uitstek geïnstitutionaliseerd en andere regimes staan voor het probleem zich op een met dit regime verenigbare wijze te positioneren' (blz. 87). Onder het koopkrachtregime kennen transacties idealiter wederkerigheid en zelfstandigheid van de betrokken actoren. Van Stiphout formuleert op basis hiervan zijn centrale hypothese, 'dat regimetypes die het verst verwijderd zijn van het koopkrachtregime (volkomen wederkerigheid en grote zelfstandigheid) het grootste potentieel aan spanningen in zich bergen' (blz. 92). Vooral die regimetypes zouden loyaliteit vragen. Uit de inkomens-consumptiematrix (blz. 81) blijkt, dat het regime van de zwarte arbeid bij uitstek gekenmerkt is door wederkerigheid en zelfstandigheid. Loyaliteit is ook nodig 'om velerlei processen van herverdeling en beschikbaarheid van (quasi)collectieve goederen in stand te houden ...' (blz. 85, zie ook blz. 16 en blz. 266). De niet-bevoordeelden moeten loyaal zijn. Van Stiphout veronderstelt dus vooral een spanningspotentieel 'tussen de instituties van het (liberale) marktregime en de (nieuwe) regimes van het verzorgingsbestel' (blz. 77).

De specificatie van het spanningspotentieel vindt plaats in paragraaf 5.2 (blz. 180-187).

1. Op grond van de tegenstelling tussen het koopkrachtprimaat (prestatie-maatschappij) en het behoeftenprimaat (verzorgingsstaat) veronderstelt de auteur een latende spanning. De vraag is hier in hoeverre het 'erkend wordt; of mensen ermee kunnen leven' (blz. 181).
2. Het systeem van inkomensprijzen (bv. huursubsidies) bewerkt een 'koopkrachtirrelevantie', die tevens een aantasting inhoudt van de wederkerigheid van huurtransacties. Het is de vraag of 'de opvattingen over maatschappelijke ongelijkheid zodanig zijn, dat de koopkrachtigen het verdragen dat minder koopkrachtigen ondanks hun gebrek aan koopkracht gelijke toegang hebben tot bepaalde voorzieningen' (blz. 182).

3. Het systeem van sociale zekerheid vergt 'inertietolerantie' bij de actieven. Hier gaat het om de aanvaardbaarheid, 'dat koopkracht op zeer verschillende wijze verkregen kan worden' (blz. 183).
4. De heffing van belasting is bij uitstek éézijdig en verplichtend. Op grond van Van Stiphouts hypothese is hier dus spraken van een aanzienlijk spanningspotentieel (blz. 183).
5. Van Stiphout verklaart zwartwerken als een ontsnapping aan de rantsoenering, die optreedt, 'doordat het arbeidsaanbod van het individu qua tijd invariabel gemaakt wordt' (blz. 184). De loyaliteitsvraag is hier 'of mensen zich zodanig verbonden weten met de maatschappij, dat zij ondanks de rantsoeneringsdruk niet tot zwartwerken zullen overgaan' (blz. 184).
6. Op grond van schaarste zijn er op zorgterreinen als huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs toewijzingsregimes ontstaan. Soms door loting, maar meestal op grond van allerlei indicaties vindt er toewijzing plaats. Volgens de auteur 'bestaat er een groot potentieel aan spanning tussen indiceringsregimes en de geïnstitutionaliseerde consumentensouvereiniteit' (blz. 185).
7. Op grond van de relatief hoge minimumlonen en de kleine verschillen tussen uitkeringen en lonen verwacht Van Stiphout economische inefficiënties in de vorm van 'prestatieontmoediging' en een te geringe arbeidsmobiliteit. Hij stelt de vraag 'of verdergaande institutionalisering van de arbeidsplicht in staat zal zijn een deel van de functie van financiële prikkels ten behoeve van de allocatie van arbeid over te nemen' (blz. 186).

[ad 3] De vraag in hoeverre het veronderstelde spanningspotentieel zich gemanifesteerd heeft, beantwoordt de auteur aan de hand van empirische gegevens, die aan veel verschillende publicaties ontleend zijn en maar zelden in één studie bij elkaar gebracht worden.

1. Van Stiphout stelt vast, dat de beschikbaar gestelde voorzieningen alles bij elkaar genomen denivellerend gewerkt hebben. Naar zijn oordeel vormen vele voorzieningen (onderwijs, cultuur, volksgezondheid, sociale zekerheid) ondertussen wel een continuïteitsvoorwaarde voor onze samenleving (blz. 191). Van robuuste loyaliteiten, die 'een algemene erkenning van het behoeftenprimaat' inhouden is

- geen sprake. De uitzondering betreft de consensus over (gelijke kansen) op onderwijs (blz. 197).
2. De afgunst door koopkrachtirrelevantie lijkt niet bijzonder groot (blz. 201).
 3. Het stelsel van sociale zekerheid blijkt 'niet bij uitstek als controversieel te worden ervaren' (blz. 204). Problematische aspecten betreffen de hoogte van de uitkeringen, die door ruim een kwart van de bevolking te hoog geacht werden, het misbruik van sociale zekerheid, dat met 'stelen van collega's op het werk' (blz. 205) vergeleken wordt, en tenslotte de beeldvorming ten aanzien van niet-actieven, die in het algemeen ongunstig is. In de jaren tachtig is dat beeld overigens minder negatief geworden. De auteur vermoedt hier de invloed van de massale werkloosheid (blz. 207-208).
 4. Van Stiphout concludeert tot een zwak ontwikkelde belastingmoraal (blz. 218). Met name in kringen van ondernemers lijkt er sprake van een 'anti-fiscale cultuur' en 'van ontwikkeling van deloyaliteit'. Voorts blijkt, dat de 'fiscale lasten door het publiek zo weinig in verband worden gebracht met de opbrengsten aan dienstverlening' (blz. 223).
 5. Voor de geopperde verklaring van het verschijnsel zwartwerken wordt geen ondersteunend empirisch materiaal aangedragen. Zwartwerken wordt door het publiek niet ervaren 'als iets om te bestraffen; het is ook niet iets om onfatsoenlijk te vinden, maar het is wel iets om te veroordelen als het substantiële vormen aanneemt' (blz. 228). Over de rol van structurele versus culturele (gedragsnormerende) factoren worden tegenstrijdige onderzoeksresultaten aangehaald. Uit causale analyses van Kazemier en Van Eck blijkt, dat culturele factoren geen rol spelen bij de verklaring van zwartwerken. De gelegenheid maakt de zwartwerker (blz. 227-228). Uit een tabel-analyse van een aantal opgegeven motieven en opinies van zwartwerkers en niet-zwartwerkers concludeert Van Stiphout, dat 'aan de moraliteit vis à vis zwartwerken een zelfstandige betekenis toekomt' (blz. 233).
 6. Toenemende schaarste zal op een aantal terreinen tot meer rantsoenering, dus tot uitbreiding van indiceringsregimes leiden. Van Stiphout komt tot de dramatische voorspelling, dat deze inkrimping van het domein van de koopkracht 'één van de belangrijkste voorwaarden voor maatschappelijke stabiliteit' aantast (blz. 240).

7. Van Stiphout vindt inderdaad empirische indicaties voor de economische inefficiënties, die verband houden met 'prestatieontmoediging' en een te geringe arbeidsmobiliteit. Zo was voor Nederland de stijging van de werkloosheid sterk geconcentreerd bij de laagstbetaalden, terwijl de stijging in de V.S. veel gelijkmatiger over de verschillende categorieën verdeeld was. Van Stiphout verklaart dit verschil uit de relatief ongunstige loonproductiviteitsverhouding, die kenmerkend zou zijn voor de Nederlandse laagstbetaalden (blz. 224). De auteur signaleert verder een aanzienlijke 'sociale ongevoeligheid voor deze economische problematiek', die hij onder meer uit de betrekkelijke onzichtbaarheid van het verschijnsel verklaart (blz. 243). Bewustmaking, promotie en de aanmoediging (of afdwinging?, blz. 245!) van een publieke arbeidsplicht vormen de aangewezen agenda.

In het algemeen blijkt de normatief-institutionele ondersteuning, die de consumptiemaatschappij moet schragen, tamelijk wisselend. Op belangrijke punten (onderwijs, gezondheidszorg, sociale zekerheid) is er in zijn algemeenheid zeker sprake van aanzienlijke normatieve consensus. Op specifieke punten zijn er duidelijke problemen (belastingmoraal, indiceringsregimes), die vooral uit beperking van het immers sterk geïnstitutionaliseerde koopkrachtprimaat lijken voort te vloeien. De auteur signaleert verder nog een specifiek probleem. Dit volgt uit het feit, dat een democratische samenleving als de onze een moreel-neutrale overheid heeft: 'De publieke moraal is klaarblijkelijk de zorg van andere actors. Daardoor loopt de samenleving gevaar, dat deze moraliteit de zorg van geen enkele actor is' (blz. 268). Van Stiphout wijst er verder op, dat het veronderstelde spanningspotentieel in een aantal opzichten wellicht als gevolg van 'contingenties', min of meer toevallige maar veranderlijke omstandigheden, niet manifest geworden is. Onwetendheid over samenhangen (o.m. de beperkte 'zichtbaarheid van de belastingen', blz. 270) en ook de misperceptie van 'de verdeling van de baten van de ... aangeboden (quasi-collectieve) voorzieningen', (blz. 252) lijken een belangrijke rol te spelen. Verder ook het feit, dat de betrokken aantallen soms zo gering zijn, dat een aanwezig potentieel slechts in geringe mate manifest heeft kunnen worden. In dat verband stelt de auteur bijvoorbeeld: 'Velen immers hebben niet

zodanige vaardigheden, dat zij een positie op de zwarte arbeidsmarkt kunnen innemen' (blz. 253).

Discussie

Ik stel voorop, dat Van Stiphout over het algemeen een heel zinnig gebruik maakt van de mogelijkheden van de functionalistische benadering. Hij heeft mijns inziens waardevolle inzichten in de functioneringsproblemen van onze samenleving geboden. De bovenstaande karakterisering van het boek had ook uitdrukkelijk de bedoeling dit punt over te brengen. Niettemin heb ik een aantal bedenkingen van met name theoretische aard.

1. Volgens de auteur schiet de functionalistische benadering te kort in de verklaring van maatschappelijke stabiliteit. Hij voegt daarom de sociologische ruiltheorie toe aan het door hem beoogde verklaringsmodel (blz. 64 en 67). Mijns inziens wordt deze toevoeging op twee manieren overbodig gemaakt door de rest van het boek.

In de eerste plaats lijkt Van Stiphout zich er niet van bewust, dat de ruiltheorie meegenomen is in het aan Parsons ontleende en onvervalst functionalistische theoretische model, waarin sprake is van de twee systeemeisen van (prestatie)motivatie en integratie (door loyaliteit) (blz. 70 en blz. 74-75). Prestatiemotivatie wordt immers vooral afhankelijk gemaakt van te verwachten wederkerigheid (gelijke ruil) en autonomie van de actor. Deze systeemeisen vormen tevens de grondslag van de centrale hypothese van de auteur (blz. 92).

Ten tweede wordt in het boek verder slechts één maal expliciet van ruiltheoretische noties gebruik gemaakt. Dat is het geval waar met instemming Belgische onderzoekers worden aangehaald, die met succes noties van 'equity' gebruikt hadden voor de verklaring van de belastingmoraal (blz. 219-220).

2. De centrale hypothese geeft eveneens aanleiding tot bedenkingen. Uit de bij de hypothese horende inkomens-consumptiematrix (blz. 81) blijkt, dat zwartwerken als het prototype van wederkerigheid en actorautonomie gezien wordt. Een wat cynische (en toegegeven gedeeltelijke) herformulering zou als volgt kunnen luiden: De consumptiemaatschappij kent stabiliteitsproblemen, omdat er in dat maatschappijtype behalve zwarte arbeid ook andere vormen van inkomens- en koopkrachtverwerking voorkomen.

Deze herformulering maakt mijns inziens duidelijk, dat Van Stiphouts theorie ook heel goed als een sociologische uitwerking van mijns inziens nogal discutable neo-liberale, economische theorieën kan worden gezien. De sociologie lijkt weer eens onder het juk van modieuze economische noties door te gaan.

Mijns inziens had Van Stiphout zich hiertegen heel goed kunnen wapenen als hij zijn instemming met de denkbeelden van Polanyi (blz. 70) had uitgebreid tot diens ideeën over de levensvatbaarheid van een puur liberale marktsamenleving. De hoofdstelling van Polanyi's *The Great Transformation* is immers, dat zo'n samenleving op grond van de 'commodity fiction' ten aanzien van grond, arbeid en geld vernietigd is voor de 'substance of society'. De functionalistische denkende Polanyi ziet uitsluitend stabiliteitsproblemen in de puur liberale marktsamenleving. Het lijkt er op, dat Van Stiphout een soort van anti-Polanyi geschreven heeft.

3. Mijns inziens meent de auteur ten onrechte, dat institutionalisering in de door hem gebruikte betekenis – autonomie ten opzichte van individuele motieven – verenigbaar is met 'het postulaat van eigenbelang en het daarop stoelend satisfactie zoekend gedrag' (blz. 69). Handelen op basis van eigenbelang blijft naar mijn oordeel altijd verbonden met individuele motieven.
4. De gebleken belangrijke rol van (mis)percepties (belastingen, tertiaire inkomstenverdeling e.d.) had mijns inziens in het kernmodel opgenomen moeten worden. Contingenties hadden in de gegeven verklaringen dan wellicht een kleinere rol kunnen spelen.
5. In de behandeling van economische inefficiënties klinkt het inzicht, dat bijvoorbeeld imperfecties van de arbeidsmarkt ook onafhankelijk van de arrangementen van de verzorgingsstaat tot stand kunnen komen onvoldoende door. Een belangrijk en ook regelmatig gerealiseerd doel van competitie is immers de uitschakeling van competitie. De daardoor bereikte 'controle over de omgeving' leidt vanzelfsprekend tot een marktimperfectie en houdt als zodanig tevens een afwijking van wederkerigheid en autonomie in. Als nu de stabiliteit van de consumptiemaatschappij wordt aangetast door afwijkingen van wederkerigheid en autonomie, dan zou men de afwijkingen, die op de markten zelf tot stand gekomen zijn, eveneens in de

- beschouwing moeten betrekken. De functioneringsproblematiek van onze samenleving lijkt breder dan die van de verenigbaarheid van een prestatie maatschappij en een verzorgingsstaat.
6. Ik heb ook vragen rond de empirische toepassing van de gebruikte institutionaliseringstheorie. In de theorie worden normen en gedragspatronen uitdrukkelijk aan elkaar gekoppeld, zoals uit de aangehaalde definitie ook duidelijk blijkt (blz. 58). Ik heb het idee, dat de operationalisering in termen van normatieve consensus, die in survey-onderzoek is vastgesteld, deze koppeling ongedaan maakt. Het gevolg zou heel goed kunnen zijn, dat er niet meer over institutionalisering gesproken wordt.
 7. Het heeft mij tamelijk veel moeite gekost de samenhang in hoofdstuk 4 te ontwaren. De weergave hierboven berust op de interpretatie van de strekking van dat hoofdstuk, waartoe ik uiteindelijk gekomen ben. Ik hoop, dat de helderheid daarmee gediend is geweest.

Mijn samenvattende oordeel over de inhoudelijke kanten van het boek is zeer positief. Van Stiphout heeft voor een ambitieuze sociologische benadering van stabiliteitsproblemen van onze samenleving gekozen. Het resultaat is eigenlijk verplichte kost voor iedereen, die over deze problemen wil of beroepshalve moet nadenken. Dit punt geldt te meer, omdat de auteur gebruik heeft weten te maken van een indrukwekkende hoeveelheid onderzoeksmateriaal. Het boek is daarom ook uiterst informatief.

Het is daarom des te spijtiger, dat de stilistische vormgeving het boek aanzienlijk minder toegankelijk heeft gemaakt dan wenselijk was geweest.

dr. F. Kerstholt

Katholieke Universiteit Brabant.

Irma Schoemakers-Salkinoja, Josette Helsing-Wagner, Leendert Ruitenbergh, De Gemeentelijke Sociale Dienst in perspectief. Sociaal en Cultureel Planbureau/Samson, reeks Stukwerk 1988/nr. 48, 127 blz.;

Sociaal en Cultureel Planbureau. Naar een geïntegreerd beleid voor jongvolwassenen, Cahier 1988/nr. 64, SCP/Samson, 58 blz.

Met de regelmaat van de klok publiceert het Sociaal en Cultureel Planbureau studies die betrek-

king hebben op het sociale en culturele overheidsbeleid. Deze studies zijn overwegend kwantitatief gericht. Het Planbureau maakt daarbij veelal gebruik van de resultaten van door het CBS uitgevoerde landelijke surveys, zoals het Woningbehoeftenonderzoek (WBO), het Leefsituatieonderzoek (LSS) en het Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (AVO).

Hoewel het Planbureau geen officieel overheidsadviesorgaan is, hebben de resultaten van de studies doorgaans wel invloed op politiek en overheidsbeleidsvorming. In sommige gevallen schroomt het Planbureau niet de regering rechtstreeks van advies te dienen.

In 'De Gemeentelijke Sociale Dienst in perspectief' doen de auteurs verslag van een in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid verricht vooronderzoek naar de taken van de GSD, de omvang van de cliëntèle, de kenmerken van de cliëntèle en de samenhang van de sociale dienst met andere dienstverlenende instellingen. Behalve op de hierboven genoemde CBS-onderzoeken en literatuurstudie, baseren de schrijvers zich op een oriënterend onderzoek onder 12 GSD-en.

Als analytische indeling hanteren de onderzoekers in de studie een door de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid onderscheiden driedeling in functies van de Algemene Bijstandswet. Dit zijn achtereenvolgens de inkomensfunctie, de herintredingsfunctie en de zorgfunctie.

Nam in de jaren zeventig de zorgfunctie nog een centrale plaats in de dienstverlening van de GSD, inmiddels blijkt dit achterhaald te zijn. De nadruk ligt nu veeleer op een combinatie van de inkomens- en herintredingsfunctie. In de praktijk betekent dit voor GSD-en meer en intensievere samenwerking met arbeidsbureaus en minder met instellingen op het terrein van de maatschappelijke dienstverlening. Het takenpakket van de sociale dienst blijkt dus voor een deel plaats- en tijdgebonden te zijn.

De SCP-studie levert nog enkele andere interessante resultaten op, die overigens, evenals het vorige, voor insiders weinig verrassend zijn. Zo onderscheiden bijstandontvangers zich van de Nederlandse bevolking en van personen met een laag inkomen in ongunstige zin wat betreft de financiële en maatschappelijke positie, de woonsatisfactie en het onderwijsniveau. Ook maken zij vaker gebruik van medische voorzieningen en hebben zij vaker gezondheidsklachten.

Samenvattend biedt de SCP-studie in kort bestek een interessant beeld van de problemen waarmee sociale diensten zoal kampen. Een nadeel is wel dat de keuze van de onderzochte onderwerpen enigszins willekeurig is. Mede daarvoor komt de beleidsmatige doorvertaling van de resultaten niet goed uit de verf. Maar wellicht is dat een te zware eis voor een voorstudie.

Het omgekeerde is het geval met de studie 'Naar een geïntegreerd beleid voor jongvolwassenen'. Deze studie kwam tot stand op basis van een verzoek van minister-president Lubbers. In de historie van het SCP is dit voor zover ik weet een unicum. De studie is in tegenstelling tot de vorige zeer direct geschreven. Onderzoekresultaten worden er alleen maar aangestipt om een bepaald voorstel te onderbouwen. Het rapport gaat over de noodzaak van een geïntegreerd overheidsbeleid voor jongvolwassenen (personen tussen 18 en 25 jaar) ten aanzien van inkomen, arbeidsmarkt, onderwijs en scholing. De voorstellen die het Planbureau hier doet, zijn voor een deel in de Haagse wereld revolutionair te noemen. Zo bepleit het SCP een gelijktrekking van uitkeringsbedragen en studiefinanciering voor jongeren van 18 tot 22 jaar, individualisering van deze uitkeringen, een verruiming van de mogelijkheden van bijverdiensten bovenop een uitkering, de invoering van een Kaderregeling Arbeidsmarktintegratie Jongvolwassenen, een Werkgarantieregeling Schoolverlaters en een Aanvullende Werkvoorziening Jongvolwassenen.

Als de regering de voorstellen van het SCP overneemt is er niet alleen sprake van een aanzienlijke vereenvoudiging van de bestaande regelingen, een besparing op de uitgaven die afhankelijk van de gekozen individualiseringsvariant varieert van 92 tot 468 mln gulden, maar tevens van een sociaal rechtvaardiger beleid ten aanzien van de groep jongvolwassenen.

Vergeleken met de studie over sociale diensten is het laatste rapport misschien wat oppervlakkiger. Toch laat het een diepere indruk na. Het is te hopen dat het SCP ook in de toekomst - naast meer diepgravende studies en onderzoeken - meer van dergelijke beleidsgerichte rapporten aflevert. De kwaliteit van het beleid, maar ook die van de politieke besluitvorming kan er in waarde door winnen.

H.G. de Gier
Universiteit van Amsterdam

Patricia Quaghebeur, Welzijn door vooruitzicht, Verbond der Christelijke Mutualiteiten van het Arrondissement Gent in samenwerking met KADOC Leuven, 1986.

'Welzijn door vooruitzicht: een kijk op de christelijke mutualiteitsbeweging in het Arrondissement Gent tijdens de 19de en de 20ste eeuw' werd voor de tachtigjarige viering van het Verbond der Christelijke Mutualiteiten opgesteld.

Het werk doorloopt op chronologische wijze de ontwikkeling van de christelijke mutualiteiten (C.M.) sinds 1789 in het Gentse.

Voor wie in de sociale geschiedenis van België en Vlaanderen geïnteresseerd is, is Gent een uitzonderlijk 'laboratorium'. De vroege ontwikkeling van de katoenindustrie in het begin van de 19de eeuw had een belangrijke tewerkstelling zowel van het stedelijk als van het plattelandsproletariaat tot gevolg. De industriële en sociale ontwikkelingen van deze stad kunnen zeker als de voorlopers van latere gebeurtenissen beschouwd worden. Zowel de socialistische als de christelijke arbeidersbewegingen groeiden uit de mobilisatie en organisatie van het Gentse proletariaat.

In de hier besproken case-study over de geschiedenis van de christelijke mutualiteitsbeweging vindt men dan ook in een notedop alle spanningsverhoudingen, tegenstellingen, allianties en opposities die tussen de verschillende sociale klassen en klassefracties plaatsvonden: m.n. tussen stad en platteland, tussen liberale en katholieke burgerij, tussen progressieve en paternalistische katholieken, tussen socialistische en anti-socialistische (met andere woorden katholieke) arbeiders (-beweging), tussen de verschillende takken van de respectieve arbeidersbewegingen (pensioenkasen, mutualiteiten, vakbonden, politieke partijen). En in die bewogen maatschappelijke teelaarde groeien dan arbeidsorganisaties (en o.m. de christelijke mutualiteiten) met stammen en takken waarbinnen belangrijke (re)organisaties plaatsgrijpen, alsook fusies, concentraties, centralisaties, specialisaties, professionalisering en bureaucratisering.

In dit werk wordt dan ook de 'pioniersrol' van de Gentse C.M. herhaaldelijk onderstreept met betrekking tot de ziekteverzekering en de uitgebreide dienstverlening ten opzichte van wezen, huismoeders, gepensioneerden, jongeren (vakantiekampen). Op de stammen van de 'mutualiteit' wordt dan een brede waaier van welzijnstakken geënt.

Door het stelsel van de aanvullende vrije verzekering hebben de christelijke mutualiteiten de invoering van de verplichte ziekteverzekering weten op te vangen zonder dat de continuïteit van hun eigen dienstverlening erdoor op het spel kwam te staan (blz. 216). Hierdoor moest de Gentse C.M. geen afbreuk doen met het *anti-etatisme* 'dat wel kenmerkend was voor de christelijke mutualistische beweging in haar totaliteit' en dat ook te Gent extra tot uiting kwam (blz. 220).

Dit boek is meer dan een 'gelegenheidsstuk'. De auteur beoogde met haar publicatie o.m. de mutualistische kringen te sensibiliseren voor het eigen historische verleden en aan te zetten tot een systematische vrijwaring van de nog resterende archieven. Het fundamenteel onderzoek over de historische wortels en ontwikkelingen van het Belgische sociale zekerheidsstelsel zou met dit werk ook kunnen bevorderd worden.

Dit laatste is zeker een lofwaardige intentie die nochtans in dit werk niet wordt hard gemaakt. Voor de recente ontwikkelingen biedt de auteur slechts een actualiteitsoverzicht ... 'Omdat nog niet voldoende afstand van de feiten kon genomen worden voor een kritische reflectie'. Wij kunnen zeker voor deze door historici vaak gebruikte stelling begrip opbrengen.

Maar als zijzelf besluit dat 'het dynamisme van het Verbond afhankelijk was van de inzet van een geschikte figuur of ploeg van mensen, in de mate dat die inzet beruiste op duidelijke geformuleerde doelstellingen' (blz. 221), dan zou zij hiervoor toch enkele aanwijzingen en bedenkingen kunnen vrijgeven. Deze tekortkoming doet nochtans geen afbreuk aan de bijdrage van de historische kennis van de Vlaamse arbeidersbeweging.

A. Martens

Katholieke Universiteit Leuven

A.J.C.M. Geers, Recht en humanisering van de arbeid, Monografieën sociaal recht 9, Kluwer Deventer 1988, 401 blz.

Dit boek, verdedigd als juridisch proefschrift, biedt een schets van de ontwikkeling van het recht met betrekking tot humanisering van de arbeid van werknemers. Het normatief toetsingskader van de auteur vormt zijn opvatting over humanisering van de arbeid. Geers onderscheidt daaraan – in navolging van de meeste auteurs over dit onderwerp – de volgende aspecten:

- veiligheid, gezondheid en hygiëne;
- zeggenschap, d.w.z. recht op respectievelijk informatie, overleg en instemming; en
- verantwoordelijkheid, ontplooiing en creativiteit.

De hierboven genoemde algemene probleemstelling legt de auteur in enkele meer specifieke deelvragen uiteen, zoals: welke zijn de (juridische) regelingen die de positie van de werknemer bij de humanisering van de arbeid (mede) tot onderwerp hebben, welke juridische mogelijkheden (in termen van rechten, bevoegdheden, handhavingsmogelijkheden) heeft de werknemer om, direct of indirect, invloed uit te oefenen op de humanisering van zijn arbeid in het licht van de doelstelling humanisering van de arbeid van werknemers enerzijds en de machtsverhoudingen en divergerende belangen in de onderneming anderzijds?

Geers heeft zijn taak ruim opgevat. Hij kijkt niet alleen naar wetgeving op de onderscheiden terreinen, maar besteedt ook aandacht aan andere rechtsbronnen die van betekenis zijn voor de arbeidsomstandigheden van werknemers, zoals de Wet op de ondernemingsraden, het Burgerlijk Wetboek en de CAO. Het accent ligt niettemin op de in 1980 van kracht geworden Arbeidsomstandighedenwet.

De studie heeft een overwegend beschrijvend karakter. Na een uitvoerige historische schets vanaf de 19de eeuw tot heden volgt in het tweede deel een uitvoerige evaluatie van de Arbeidsomstandighedenwet, de desbetreffende bepalingen in het BW en in CAO's. De invalshoek die Geers daarbij kiest is die van rechten en verplichtingen van de in het spel zijnde actoren. Dit zijn achtereenvolgens de werkgever, de ondernemingsraad, de deskundigen (bedrijfsarts en veiligheidskundige), de werknemers- en werkgeversorganisaties en uiteraard de werknemer. In het derde en laatste deel van de studie biedt Geers enkele concluderende beschouwingen.

Naast een uitgebreide literatuurstudie heeft de auteur bij het schrijven van zijn boek geput uit de toelichtingen bij de begrotingen van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid tussen 1973 en 1985. Ook maakte hij gebruik van de relevante jurisprudentie. Tenslotte verrichtte hij een vergelijkend onderzoek naar CAO-bepalingen in 1977 en 1986.

Geers heeft met zijn dissertatie een boeiend en leesbaar boek geschreven. Hij verschaft een kundig en uitputtend overzicht van de ontwikkelingen

op het terrein van de humanisering van de arbeid. Vooral het betrekken van het BW en humaniseringsbepalingen in CAO's geeft de studie meerwaarde boven de meeste andere geschriften op dit terrein. Deze materiële uitbreiding van het studieobject voert de auteur bovendien naar interessante conclusies in het slotgedeelte van het boek. Hij maakt duidelijk dat het bestrijden van on-welzijn en later ook het bevorderen van welzijn bij arbeid het resultaat vormt van een ruim honderdjarige rechtsontwikkeling. Het geheel is een tamelijk ingewikkeld complex van regelingen, zowel met een publiekrechtelijk als met een civielrechtelijk karakter. Opmerkelijk is vooral de sedert de totstandkoming van de Arbwet sterk toegenomen spanning tussen het traditionele collectief gerichte Geers streven naar welzijn in verband met arbeid aan de andere kant. Door zijn doelstelling verhoogt de Arbwet zelf eerder die spanning dan dat deze erdoor wordt verminderd. Vandaar dat de auteur tevens pleit voor een tussen werkgevers en werknemers reeds lang bediscussieerde wettelijke regeling van het individuele klachtrecht van werknemers als een noodzakelijke aanvulling. Concluderend is de studie van Geers een waardevolle bijdrage aan de literatuur over humanisering van de arbeid. Ook voor niet-juristen heeft hij veel te bieden. Natuurlijk heeft de studie ook enkele minder sterke kanten, zoals het sterke accent op beschrijving, de naar mijn mening te beperkte invulling van het humaniseringsconcept (arbeidstijden en arbeidsvoorwaarden vallen erbuiten), de wellicht wat uitvoerige historische schets, het ietwat eenzijdige normatieve uitgangspunt van de studie en de beperkte aandacht voor internationale ontwikkelingen met het oog op de toekomst van het sociale beleid (Europa 1992). Maar deze zijn te verwaarlozen gezien de kwaliteit van het gebodene.

H.G. de Gier

Universiteit van Amsterdam

Ch. R. Schwenk, The essence of strategic decision making, Lexington Books, Massachusetts/Toronto, 1988, 138 blz., prijs ± f 60,—.

Schwenk is een bekende auteur op het gebied van strategische besluitvorming, die geregeld in management-tijdschriften publiceert. Een aantal van deze publicaties vormt de basis van dit boek, waarvoor hij qua structuur aansluiting heeft ge-

zocht bij Allison's klassieker uit 1971, 'Essence of Decision'. Allison beschrijft 3 modellen van besluitvorming, te weten het Rational-Actor Model, het Organizational Process Model en het Governmental (Bureaucratic) Politics Model, die hij toepast op de besluitvorming rond Cubaanse crisis in 1962. Elk model belicht een bepaald aspect van hetzelfde besluitvormingsproces, en heeft een bepaalde voorspellende en verklarende waarde. Schwenk hanteert nu deze driedeling om een overzicht te geven van recent onderzoek op het gebied van strategische besluitvorming. In 3 hoofdstukken bespreekt hij het onderzoek dat binnen het rationele, organisationele en politieke perspectief valt, telkens afgesloten met een inventarisatie van nog openstaande vragen. In het rationele perspectief bespreekt Schwenk onderzoek in de lijn van cognitieve beperkingen en vertekende mechanismen, van o.a. Simon en Tversky en Kahneman, en onderzoek naar individuele verschillen tussen managers. In het organisationele perspectief beschrijft Schwenk, ietwat verrassend, een aantal proces- of fasenmodellen voor besluitvorming, in aansluiting bij o.a. Mintzberg, Witte en Cohen, March en Olsen, voordat hij overgaat tot de bespreking van een aantal onderzoeken over samenhang tussen organisatiestructuur en besluitvorming. In het politieke perspectief, tenslotte, wordt ingegaan op de externe afhankelijkheid van organisaties, de interne politieke structuur (waarbij zeer uitgebreid wordt ingegaan op het standaardwerk van Mintzberg over macht) en over organisatie-cultuur. Vooral in dit hoofdstuk wordt het betoog erg algemeen en wordt de link met strategische besluitvorming vaag.

Na deze exercitie wijdt Schwenk twee hoofdstukken aan mogelijkheden tot verbetering van besluitvorming. In het eerste wordt wederom vanuit de 3 onderscheiden perspectieven allerlei technieken en aanpakken genoemd, die enerzijds inhoudelijke strategie-aanbevelingen betreffen en anderzijds meer gericht zijn op verbetering van het besluitvormingsproces. Beide typen aanbevelingen worden, verwarrend genoeg, door elkaar heen genoemd. In het tweede aanbevelingen-hoofdstuk gaat Schwenk zeer uitgebreid in op één techniek, de 'advocaat van de duivel'-aanpak, die gepresenteerd wordt als zijnde een methode waarmee een integratie van de 3 perspectieven bereikt kan worden. Achtergrond van deze aanpak is dat een persoon of groep zich bewust afzet tegen een voorstel, daarop kritiek levert en eventueel zelfs

een alternatief ontwikkeld. Op deze wijze zou eenzijdigheid, bedrijfsblindheid en 'group think' voorkomen kunnen worden en zouden betere besluiten genomen kunnen worden. Schwenk citeert een veelheid aan hoofdzakelijk bevestigende onderzoeken voor deze stelling, en komt tenslotte met een eigen variant. Hierin zou vanuit elk van de geschetste perspectieven (rationeel, organisationeel en politiek) naar een besluit gekeken moeten worden en confrontatie van deze benaderingen zou via synthese tot een optimaal besluit moeten leiden.

Wat nu te denken van dit boek? De ietwat pretentieuze titel wordt in ieder geval niet waargemaakt. Daarvoor is het boek te beperkt van omvang (nog geen 140 pagina's) en de aanpak te globaal. Bovendien, en dat is bevreemdend voor een boek dat ten doel heeft recent onderzoek te beschrijven, ontbreken er een aantal belangrijke bronnen. Zo wordt het onderzoek van Hickson en diens medewerkers uit 1986 over 'top decision making' in het geheel niet genoemd, evenmin als het boek van Donaldson en Lorsch uit 1983 over strategische besluitvorming. Dit is een duidelijke omissie.

Wel interessant is de gekozen aansluiting bij Allison. Diens beschrijving van besluitvorming vanuit verschillende oogpunten vormt een verrijking t.o.v. meer eenzijdige rationele of politieke benaderingen. De uitwerking daarvan blijft echter aan de oppervlakkige kant, terwijl de ordening van allerlei onderzoek, en vooral de procesmodellen, soms geforceerd aandoet. Een apart hoofdstuk gewijd aan het verloop van strategische besluitvormingsprocessen was m.i. terecht geweest. De aanbevelingen worden vaak alleen maar genoemd of kort beschreven, waardoor ze weinig zeggingskracht hebben. Dat het boek vooral bedoeld is voor collega-onderzoekers verzacht het laatste punt wel, maar maakt de verwachting dat praktijkmensen er ook iets aan hebben wellicht te hooggestemd. Blijft over een boek waarin toch een veelheid onderzoek geordend wordt besproken, en waar onderzoekers en studenten die thuis willen raken op het gebied van strategische besluitvorming zeker hun voordeel mee kunnen doen.

Jeroen pool
Vrij universiteit Amsterdam

E.D.J. de Jongh en A. Walravens (red.), Sociaal Beleid in Perspectief, J.H. Kok-Kampen 1988, 195 blz.

Het boek 'Sociaal Beleid in Perspectief' is het liber amicorum voor Van Zuthem, uitgebracht ter gelegenheid van zijn zilveren jubileum als hoogleraar. Dertien auteurs werkten eraan mee. Daarvan onderwierpen de meesten in hun bijdrage het gedachtengoed van Van Zuthem aan een soort duurzaamheidstest: hoe vitaal zijn de in de loop van 25 jaar ontwikkelde visies en opvattingen? Hebben zij in het licht van de veranderende machts- en arbeidsverhoudingen nog perspectief?

Zoals de titel al aangeeft gaat het in de bundel vooral om het sociaal ondernemingsbeleid, het thema waarmee de naam van Van Zuthem over de gehele periode ten nauwste is verbonden. Per slot van rekening geldt hij als geestelijke vader van het institutionalisme. En hoewel hij zelf indertijd heeft aangegeven, dat deze visie in de praktijk van het personeelsbeleid (nog) niet voorkwam, hebben de daaraan ten grondslag liggende normen en waarden zeker in het begin van de zeventiger jaren tot soms heftige discussies aanleiding gegeven. In de meeste bijdragen in de bundel zijn de normatieve uitgangspunten van het sociaal ondernemingsbeleid eveneens markant aan de orde. Daarbij komt vooral naar voren hoezeer een begrip als verantwoordelijkheid in het denken van Van Zuthem centraal stond en nog steeds staat. Zelden liggen norm en wetenschapsbeoefening zo rechtstreeks en uitgesproken in elkaars verlengde. Maar mijn gevoel kan de normatieve inkleuring van het begrip verantwoordelijkheid in twee stellingen worden samengevat. Stelling 1 luidt: ieder mens is geroepen tot het dragen van verantwoordelijkheid. Daaruit vloeit stelling 2 voort: ieder mens heeft de verantwoordelijkheid de ander de ruimte te geven zijn verantwoordelijkheid te (kunnen) effectueren. Het kan voor zich spreken, dat een dergelijk credo niet beperkt blijft tot het sociale ondernemingsbeleid, maar ook in brede maatschappelijke zin kan of moet worden gehanteerd. Van Zuthem heeft zo'n verbrede toepassing bij herhaling ook bewust nagestreefd. Nauwelijks toevallig is echter, dat de concrete uitwerking telkens weer wordt toegespitst tot het ondernemingsniveau, tot de werknemers in hun werksituatie. De eerste stelling is zonder meer een geloofsbelijdenis en als zodanig nauwelijks voor discussie vatbaar. Bovendien zullen de betrokken actrices,

werkgevers, personeelsfunctionarissen, vakbeweging, OR-en, werknemers, geneigd zijn de eigen verantwoordelijkheid voor de dagelijkse werkzaamheden te nuanceren, maar deze zelden ontkennen. Anders ligt het, zodra ze consequenties van de stelling verder worden doorgetrokken en bijvoorbeeld werkgevers en werknemers worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor de maatschappelijke effecten van hun produktie. Deze problematiek wordt behandeld in de bijdrage van Goudzwaard. Daarbij stelt hij vast, dat het in de huidige wetenschapsbeoefening niet gebruikelijk is de vraag te stellen naar *wie* iets veroorzaakt heeft (en er derhalve verantwoordelijk voorgesteld kan worden), wèl naar *wat* iets veroorzaakt heeft. Het gevolg is een ontkoppeling van causaliteit en verantwoordelijkheid; vanuit (economisch, sociaal) wetenschappelijke analyse wordt niemand verantwoordelijk gesteld voor zijn eigen daden en voor de gevolgen daarvan.

Voor het sociale ondernemingsbeleid impliceert de eerste stelling in de uitwerking van Van Zutthem een eigen, welhaast autonome verantwoordelijkheid voor dat beleid. Tolsma signaleert in zijn bijdrage, dat de praktijk van de jaren '80 heel wat harder is dan de leer van de jaren '70: 'sociaal beleid is een afhankelijke factor, marktgevoelig en onderworpen aan de wetten van de schaarste' (blz. 49).

De tweede stelling heeft het karakter van een sociaal-politiek programma. In essentie gaat het om de verdeling van macht en verantwoordelijkheid. Men zou in dit verband kunnen spreken van een positionele, naast een normatieve profilering van het sociaal beleid. Immers, niet alleen de vraag vóór wie het sociaal beleid zich dient in te zetten, maar ook de vraag dóór wie de inhoud daarvan moet worden vastgesteld is hierbij aan de orde. Voor het debat hierover bood het sociaal-politiek klimaat van het begin van de jaren zeventig een gunstige voedingsbode. De personeelsfunctionarissen benadrukten hun professionele integriteit, de ondernemers wezen op de verantwoordelijkheid van de ondernemingsleiding en de vakbeweging ging op de barricaden voor de medezeggenschap van de werknemers. Hiermee lijkt het plaatje compleet, omdat diegenen genoemd zijn, die ook nu nog de speelruimte voor het formuleren van een sociaal beleid op ondernemingsniveau met elkaar zullen moeten uitmaken. In enkele bijdragen in de bundel (Samsom, Voets, Goedijk) worden vooral deze actrices besproken. Betrekkelijk vaag blijft men over de rol van de over-

heid. Meer concreet betreft dit de vraag naar de mate, waarin de speelruimte voor het sociaal beleid (mede) door de overheid bepaald moet worden; een vraag, die alleen in de bijdrage van Albeda expliciet wordt behandeld. Hoogtepunt en tegelijkertijd eindstation van de discussies uit de zeventiger jaren was de adviesaanvraag inzake sociaal beleid, die de toenmalige minister Boersma op 10 december 1974 bij de SER parkeerde. Vanaf dat moment heerste er bijkans windstilte, die door het uitbrengen van het SER-advies zes jaar later nauwelijks werd doorbroken.

Albeda verwijst, in navolging van het SER-advies van 20 maart 1981, naar de WOR en de Arbowet, waarmee althans voor elementen van het sociale beleid een wettelijke regeling tot stand is gekomen. Evenals de SER ziet hij echter het meest in afspraken tussen sociale partners. Hierop is één uitzondering. Onder verwijzing naar de Arbowet geeft Albeda aan wel wat te voelen voor het voorschrijven van en stellen van eisen aan een sociale of personeelsdienst. Daarbij wordt min of meer over het hoofd gezien, dat de dereguleringsoperatie eind 1987 de Arbowet in dat opzicht de regulerende mogelijkheden vrijwel heeft ontnomen. In veel opzichten zijn we daarmee terug naar af. Het perspectief voor het sociaal beleid zal thans dan ook niet zoveel anders zijn dan in 1974. Maar misschien was een dergelijke constatering niet de bedoeling van de bundel?

Dr. C.J. Vos

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Annemieke Roobeek, Een race zonder finish. De rol van de overheid in de technologiewedloop, proefschrift VU 1988, Amsterdam, VU-uitgeverij.

Met haar proefschrift heeft Annemieke /Roobeek haar tot nu toe in vele artikels en papers verspreide ideeën over de internationale race op nieuwe technologieën en de rol van overheden daarbij voor een breder publiek samengevat. Dat alleen maakt het boek reeds het lezen waard.

Kenmerkend voor het boek is de integrale benadering. Het biedt een goede inleiding in de problematiek van het technologiebeleid ten aanzien van de drie nieuwe sleuteltechnologieën: micro-electronica, biotechnologie en nieuwe materialen. De auteur wijst daarbij zowel op de relaties tussen deze drie centrale innovaties onderling en

de stimulansen daarvan op verwante gebieden – via het uittekenen van 'technologiewebben' – als op de inbedding van dit alles in maatschappelijk-institutionele structuren. Voor dat laatste volgt ze de benaderingen in termen van 'techno-economisch paradigma' en 'beheersconceptie'. Vervolgens presenteert ze een eigen 'klaverbladdiagram' waarbij op de vier bladen van het klaverblad de verschillende soorten maatschappelijke en economische structuren waarbinnen technologie(beleid) wordt ingebed, op een rij worden gezet.

Wat het empirisch gedeelte betreft worden – na een korte beschrijving van de technologiewebben zelf – de technologieprogramma's van zeven landen (USA, Japan, BRD, Frankrijk, Groot-Brittannië, Zweden en Nederland) en de EG voor elk van de nieuwe kerntechnologieën op een rij gezet. Daarna worden voor elk van de technologieën de sterke en zwakke punten van deze landen opgesomd. Op soortgelijke wijze worden op het einde van het boek de voor het technologiebeleid relevante maatschappelijke structuren kort getypeerd. Op dat laatste punt blijkt echter dat Roobeeks onderzoek nog in volle ontwikkeling is. De lezer wordt met een veelheid aan gegevens op verschillende terreinen geconfronteerd, maar er wordt geen poging ondernomen te evalueren of er misschien typische *configuraties* bestaan van met elkaar in verband staande structuren – op het vlak van onderwijs en vorming, arbeidsorganisatie, vakbondsstructuren, managementtradities, soort overheidsinterventie – met een globaal positief of negatief effect voor de introductie van nieuwe technologieën. Het valt dan ook niet te vermijden dat men na lezing van het boek op zijn honger blijft, omdat juist op het punt waar de grootste verwachtingen gewekt worden, het onderzoek nog niet is afgerond.

Er zijn nog andere tekortkomingen. Her en der stoot men in de tekst op onvoldoende genuanceerde opmerkingen. Zo wordt de Zweedse onderzoeksplanningsorganisatie STU, die geen eigen onderzoeksinstituten heeft, de tegenhanger van het Nederlandse TNO genoemd (blz. 111). Van de Britse industriële structuur wordt gezegd dat die gekenmerkt wordt door een aantal *zeer* grote ondernemingen (Plessey, GEC, ICL, Marconi, Feranti (sic), Cable en Wireless) enerzijds en een groot aantal kleinere bedrijven anderzijds (blz. 108). Het probleem is echter dat die 'zeer grote' Britse bedrijven niet groot genoeg zijn om als volwaardige concurrent in de internationale technologie-race te kunnen blijven. Op pagina 16 wordt

koudweg gezegd dat in de afgelopen 60 jaar vrijwel geen enkel land erin geslaagd is via een nationaal-kapitalistische weg te industrialiseren. En dat de energiekosten *momenteel* meer dan 60% van de produktiekosten voor sommige plastics bedragen (blz. 92) lijkt een gegeven uit de tijd van de hogere petroleum prijzen.

Een andere tekortkoming is dat in verschillende hoofdstukken soms uiteenlopende concepten gebruikt worden die waarschijnlijk naar hetzelfde verwijzen. Zo heeft Roobeek het aanvankelijk over verschillende 'percepties' van de gewenste interventie van de overheid in de economie. In hoofdstuk 3 wordt in dit verband dan het begrip 'beheersconceptie' geïntroduceerd. Op die plaats noemt ze het Fordisme zonder enige verantwoording een dergelijke – dus subjectieve – conceptie, terwijl dit in de literatuur meestal als een – objectief-accumulatieregime of als een reguleringswijze – dus een combinatie van het objectieve en subjectieve niveau – wordt gezien.

Verder worden de meest interessante en uitdagende stellingen uit het proefschrift niet bewezen. Van de nieuwe technologieën wordt gezegd dat ze deeloplossingen aandragen voor de problemen van het Fordisme, maar die problemen niet kunnen oplossen. Waarom de technologieën tot een vervanging in plaats van een hervorming van dat accumulatieregime moeten leiden, wordt echter niet duidelijk. Verschillende keren betoogt Roobeek dat de technologische ontwikkelingen door hun verschillende maatschappelijke inbedding niet tot meer convergentie tussen de staten, maar tot verdere divergentie zullen leiden. Dat het vertrekpunt verschillend is hoeft echter niet te impliceren dat het eindpunt dat ook is. Ook blijkt uit haar presentatie van de technologieprogramma's niet dat zowel voor wat de inhoud als de gebruikte methoden betreft, er op dit vlak sprake is van een 'run op hetzelfde' in de verschillende landen. Daartoe is het noodzakelijk die programma's inhoudelijk diepgaander te analyseren en te onderzoeken over welk soort interventie het telkens gaat; dat laatste probleem wordt maar even aangeraakt in hoofdstuk 7 en dan nog op basis van ander onderzoek. Het gevolg van dit alles is dat de interessantste theoretische aanzetten telkens aan het begin komen.

Concluderend: Roobeeks boek is een uitstekend overzichtswerk op het vlak van de nieuwe technologieën en het technologiebeleid en verder interessant door de erin gepresenteerde nieuwe ideeën en benaderingen. Daartegenover staat dat

het theoretisch tekortschiet en kansen mist bij het uitwerken van de eigen onderzoeksideeën. Anniemiek Roobeek had dan ook haar innovatie beter in een iets latere fase van de ontwikkeling ervan op de markt kunnen brengen.

Danny Jacobs

Studiecentrum voor Technologie en Beleid TNO.